

הרב יובל שרלו

ראש ישיבת פתח תקווה

השתלת איברים לצורך שאינו הצלת חיים

ראשי הפרקים:

מבוא

- א. הרחבה של המושג פיקוח נפש
 - ב. מציאות נפשית הגורמת לסכנת נפשות
 - ג. הגדרת חלק מהמצבים כ"חשוב כמת"
 - ד. כבוד הבריות
 - ה. הצלת האדם מייסורים
- סיכום ומסקנות

מבוא

הדיון ההלכתי על השתלת איברים בדרך כלל מתייחס לשלושה נושאים הקשורים בכך. הנושא הראשון הוא האם תרומת איברים בכלל אפשרית, בשל שאלת קביעת רקע המוות. אם אין דרך להגיע לקביעת רגע המוות המוכר הלכתית בדיני רציחה במצב גופני המאפשר את ההשתלה מבחינה רפואית - אין צורך להמשיך את הדיון, בשל העובדה שהשתלה זו אינה אפשרית כלל וכלל. היא גם לא יכולה להידחות מפני עניינים אחרים כגון פיקוח נפש של הזקוק לתרומת איברים, בשל הכלל הידוע שאין דוחין נפש מפני נפש, ומפני ההנחה ההלכתית החד-משמעית כי כל עוד אדם לא מת - הוא בבחינת "נפש" לצורך כלל זה.

הנושא השני הוא האיסורים השונים הקשורים בשימוש בדברים מן המת, כגון איסור הנאה מן המת. הדיון ההלכתי הוא בשאלת היקף האיסור, השימושים האסורים, וההיתרים הקשורים בתחומים הלכתיים אלה. התחומים הנידונים הם איסור הנאה מן המת - בין אם הוא מדאורייתא ובין אם הוא מדרבנן; החובה לקבור את המת, וכאן נידונה השאלה האם היא מדאורייתא או מדרבנן, והאם היא מקוימת על ידי קבורת האדם המקבל את התרומה על אף שהקבורה תהיה לאחר שנים רבות (ראה שבט מיהודה ח"א עמ' שיד); איסור הלנת המת ואיסור ניוול המת. לכיוון השני יש לדון בשאלות העוסקות האם איסורים אלה בכלל קיימים בהקשר של השתלת איברים, כגון השאלה האם בכלל קיים איסור שימוש באיברים מן המת שלא כדרך הנאתן; האפשרות כי איברים מסוימים לא כלולים באיסור, כגון עור או קרנית בשל העובדה שאין בה כלי דם, ופיתרון חלק מהבעיות בשל הסכמת המת.

הנושא השלישי הוא תחום ההיתרים מכוח דחיית האיסורים מפני פיקוח נפש. לאמור: גם אם מגיעים למסקנה כי הדבר אסור מסיבות שונות הנמצאות בתחום השני של הדיון, עדיין אפשר שיהיה מותר לתרום איברים ולהשתילם. אחד מיסודות ההלכה הוא הכלל של פיקוח נפש הדוחה את רוב המצוות, ומכוח העיקרון הגדול של "וחי בהם" אפשר שאף אם האיסורים שנמנו בחלק השני של הדיון אכן קיימים גם כאשר מדובר בשימוש בהם לצרכי השתלה, עדיין יידחו איסורים אלה פני פיקוח נפש של האדם המיועד לקבל את האיברים.

אין מדובר רק בעיקרון ההלכתי של פיקוח נפש. ההלכה כולה נמצאת במשא ומתן מתמיד של עניינים אסורים הנדחים מפני עניינים אחרים: חובת אמירת אמת נדחית לעתים מפני השכנת שלום; כבוד הבריות דוחה איסורים שונים מן התורה; בין השאר, פיקוח נפש דוחה איסורי שבת ולמעשה חלק גדול מאיסורי התורה. לפיכך, אפשר שפיקוח נפש ידחה את כל איסורי ההנאה מן

המת, ואולי אף יטיל חובה על האדם לתרום איבריו, או לפחות עידוד משמעותי לכך.

ברם, ישנם מצבים בהם לקיחת איברים מן המת לא נועדה לצורך פיקוח נפש, אלא לצורך שיפור משמעותי של איכות החיים של מקבל תרומת האיברים. השתלת קרנית, לדוגמה, אינה מהווה הצלת נפשות במובן הישיר של המילה. הדבר נכון גם לגבי השתלות עור לצורך תיקון פגמים אסתטיים כבדים (אם כי שם מדובר יותר ב"תחבושת הומנית" ולא בהשתלה של ממש) וקיימים עניינים נוספים. לפיכך, גם אם תהיה פסיקה הלכתית חד משמעית המתירה תרומת איברים מן המת לצורך הצלת חיים אין היא יכולה להיות מועתקת כפי שהיא לדיון על השתלת קרנית או שאר עניינים המשפרים את איכות החיים של האדם, שכן ההיתר הבסיסי - פיקוח הנפש הדוחה חלק גדול ממצוות התורה - אינו שיקול רלוונטי לדיון זה.

מאמר זה בא לבחון מהם הצדדים המאפשרים הרחבה של ההיתרים (ואולי החובות) לתרום איברים גם כאשר מדובר בשיפור משמעותי של איכות החיים של האדם. הוא אינו דן בנושא המרכזי של קביעת רגע המוות, ובאפשרות להשתיל איברים. נקודת המוצא של מאמר זה היא שמבחינה זו ישנה אפשרות הלכתית להשתיל איברים שנועדו לשיפור איכות החיים, בשל העובדה שניתן לקבוע את מותו של אדם במצב בו מבחינה רפואית איברים אלה עדיין ראויים להשתלה. לעתים הדבר נובע בשל העובדה שגם לאחר קביעת המוות לאור כל העמדות בהלכה עדיין איברים מסוג זה ראויים להשתלה, ולעתים הדבר נובע בשל העמדות ההלכתיות המכירות במות גזע המוח כקביעת המוות גם מבחינה הלכתית. כמו כן, אין הוא דן בשאלת הדינים הספציפיים המנויים במה שכוונה לעיל החלק השני של הדיון. אנו דנים במאמר זה במישור השלישי של הדיון - מהן ההנמקות המאפשרות דחיית האיסורים השונים לשימוש באיברי המת לצורך השתלות שנועדות לשפר איכות חיים בלבד. מאמר זה מהווה מאמר המשך למאמרי "הכללת תרופות לאיכות-חיים בסל הבריאות" העתידי להתפרסם ב"תחומין" כך כח, והוא חלק מבירור מתמיד ועקבי בדבר צלם א-לוהים שבאדם, ומשמעותו גם לגבי איכות החיים של האדם.

בשל העובדה שחלק מבסיסי הדיון הוא ידוע לכולם כביעתא בכותחא, לא ציינתי מקורות לעניינים השגרתיים בתחום השתלת האיברים, אלא בעניינים שיש בהם חידוש של ממש. מטרתו לפרוש את הנימוקים השונים המצויים בהלכה לפסוק בשאלות אלו, ולהכריע כי במקרים מסוימים מותר להשתיל איברים גם לצורך איכות החיים, ואיכות החיים הוא שיקול הלכתי מובהק הדוחה חלק מהאיסורים השונים. מובן מאליו כי יש לדון בכל מקרה לגופו, וכל תחום רפואי מחייב התייחסות נפרדת - דרך משל, אינה דומה השתלת

קרנית להשתלת עור לצרכים אסתטיים וכדו'.

* * *

מהם אפוא הנימוקים המתירים לקחת איברים מן האמת לצורך שיפור משמעותי של איכות החיים?

א. הרחבה של המושג פיקוח נפש:

באופן מעשי, כל תחום בחייו של אדם עלול להתגלגל לעניין פיקוח נפש במובן הפשוט של המילה. לפיכך, בכל דיון הלכתי יש לדון מהם גבולות פיקוח הנפש, שהרי לא יעלה על הדעת להתיר פתיחה קבועה של פנצ'ריה בשבת כדי שאם יהיה פנצ'ר לאמבולנס הנוסע עם חולה מסוכן יהיה אפשר לתקן אותו מיד.

חלק מהעניינים בהם אנו דנים נוגעים לאפשרות קרובה יחסית של פיקוח נפש. אדם עיוור, לדוגמה, נמצא בסכנה מתמדת גדולה לפגיעה בנפשו. אי יכולתו להתבונן בדרכים ולהינצל נמצאת הרבה בדברי חכמים. כך כתב הרב אונטרמן זצ"ל (שבט מיהודה שם). יש לזכור כי אין מדובר אך ורק בשאלת העיניים. גם "נכפה" חשוב כחולה שיש בו סכנה:

"...שאלו לרבי על נכפה אחד והיה רוצה עכו"ם אחד לרפאותו ולהאכילו מאכל אחד לרפואה שנראין הדברים שיש בו שרץ העוף לפי הענין, והשיב כי נכפה חולי גדול וכמכה של חלל דמי, ופעמים שמסתכן ונופל באור או במים ומותר אם הרפואה ידועה, ואם אין הרפואה ידועה אין להתיר..." (הגהות מיימוניות מאכלות אסורות י"ד, ב).

יש לדון בהקשר של פיקוח נפש גם מכיוון אחר. הרמב"ם פוסק להלכה כי מחלת עיניים היא בגדר חולה שיש בו סכנה: "החושש בעיניו והוא שיהיה בשתייהם או באחת מהם ציר או שהיו דמעות שותתות מהן מרוב הכאב או שהיה דם שותת מהן או שהיה בהן קדחת וכיוצא בחלאים אלו הרי זה בכלל חולים שיש בהן סכנה ומחללין עליו את השבת ועושין לו כל צרכי רפואה" (רמב"ם שבת ב, ד). מקורו של הרמב"ם הוא הגמרא בעבודה זרה כח ע"ב.

הגמרא קובעת שם כי "עין שמרדה - מותר לכוחלה בשבת; מאי טעמא? דשוריני דעינא באובנתא דליבא תלו". לא ברור מדבריה האם מחלת העיניים היא סיבה או סימן. אפשר שהיא סיבה, ואף ניתן לראות את סכנת העיוורון כעניין העומד בפני עצמו. אפשר שהיא סימן. בנושא זה נחלקו אחרונים. יש שתלו זאת במחלוקת ראשונים (עבודה זרה כח ע"ב, ראה שם רש"י ותוס' לגבי "שורינא דעינא"); יש שקבעו לאור דברי החכמת שלמה (או"ח שכת, מו) כי סכנת עיוורון לעצמה היא עניין הקרוב לפיקוח נפש (ציץ אליעזר יד, פד; הרב

גורן, מאורות 2, עמ' 18 ואילך לגבי הצלת עין אחת, ועוד אחרונים); יש שחילקו בין מצבים שונים, וקבעו כי רק כשמדובר במחלה מותר (שבט הלוי ח, צד). וכדו'. יש להדגיש כי אפשר שבשאר איסורים יש להקל יותר משום הצלת איבר, לאור הש"ך יו"ד קנז, ג והפמ"ג בשבת שם. מאידך גיסא, המשנה ברורה כתב במפורש "...וכ"ש כשרוצה לעשות רפואה כדי להגביר אור עיניו דבודאי אין מחללין משום זה (שכח, כד).

כלל ידועה שיטת ר"ת שבסכנת איבר מחללים שבת: "...ואפי' דאבון איבר אחד אני קורא סכנה ומחללין עליו את השבת כדאמרין גבי מכה של חלל אע"פ שרובן אין מתים וכן עוברות המריחות וכו'" (הגהות מיימוניות, שביתת עשור ב), ואף שחלקו עליו ראשונים הדבר מלמד על היחס לאיבוד איבר.

למעלה מכך, המהרש"ם בחן גם את האפשרות שעוני יוגדר כפיקוח נפש. המהרש"ם דן בגבולות החובה של אדם לתת את כל ממונו כדי להציל את חברו, ואחד הנימוקים שלו הוא:

"...וא"כ הא תינח לעבור לענין לעבור על ל"ת נגד המקום מחויב למסור כל ממונו אבל לעבור בשב ואל תעשה שלא להציל חברו, י"ל כיון דעוני הוי כמיתה קצת... י"ל דאינו מחויב להפיל עצמו לעוני דחשיב כמיתה קצת במקום שהוא רק בשב ואל תעשה, די"ל דעוני חשיב כספק סכנה..." (שו"ת מהרש"ם חלק ה סימן נד).

אם נגדיר אפוא חלק מהמצבים בהם אפשר על ידי השתלה לשפר בצורה דרמטית את איכות החיים של האדם כמצבים הנכללים תחת ההגדרה הרחבה של "פיקוח נפש", הרי שחובה לדחות איסורים שונים מפני פיקוח נפש זה.

ב. מציאות נפשית הגורמת לסכנת נפשות:

באופן כללי, אין אנו מוצאים בהלכה הכרה במציאות נפשית בפני עצמה כגורם שיוגדר כפיקוח נפש. ההלכה מגדירה יולדת כחולה מסוכנת. בשל כך, היא מתירה לעשות כל מה שהיולדת זקוקה לו כדי למנוע את פיקוח נפשה. בין שאר הדברים ההלכה מתירה את הדלקת הנר. הדלקת הנר מותרת גם ליולדת עיוורת, "מפני שדעתה מתיישבת עליה בנר ואף על פי שאינה רואה" (הלכות שבת ב, יא). הלכה זו מלמדת כי ישנם מצבים שבהם לחץ נפשי כבד מהווה סיכון. אמנם, אצל יולדת ישנו רקע - היותה מסוכנת כיוולדת - והלחץ הנפשי משמש החמרה בלבד, אך לא סיבה העומדת בפני עצמה.

באופן כללי, אנו מוצאים רתיעה מהגדרת מציאות נפשית כמציאות הלכתית העומדת בפני עצמה. אף על פי כן, אנו מוצאים בשוליים התייחסות למציאויות נפשיות כאלה ואחרות, גם כאשר אין מדובר בפיקוח נפש. נדגים

חלק מהם, כפי שעשינו במאמר ב"תחומין": רחל אמנו רחל אמנו אומרת: "הבה לי בנים ואם אין מתה אנכי" (בראשית ל, א), ומלמדת שחיים ללא לידה נחשבים בעיניה כמוות (רמב"ן שם); שאול המלך בוחר למות על חרב; איוב מתאר פעמים רבות את עדיפות המוות על פני החיים, ומקלל את יום לידתו; יונה מבקש את נפשו למות; אמתו של רבי התפללה על מותו בשל ייסוריו; חכמים התפללו על מותו של רבי יוחנן בשעה שיצא מדעתו (בבא מציעא פד, א); הגמרא מתייחסת גם להבחנה בין ייסורים קבועים לייסורים חד-פעמיים.

גם בפסיקה המודרנית אנו מוצאים התייחסות רחבה יותר למושגים הנפשיים: כתב הרב יצחק זילברשטיין (חשוקי-חמד פסחים סט, ב ד"ה יחיד נמי):

"בנוגע לעדיפות שצריכים לנקוט הרשויות, והשאלה האם לפתח את מחלקת ההשתלות או את מחלקת טיפול נמרץ, הבנתי ממר"ח (=הרש"י אלישיב)...שצרכי הציבור גם הם נחשבים לפיקוח נפש. ואמנם מעיקר הדין עלינו להציל את מספר החולים הגדול ביותר ולהשקיע את הממון בטיפול נמרץ ובפגיה, ולא ביחידה להשתלות, אך אי אפשר לסגור או לא לפתח את יחידת ההשתלות משום שצרכי ציבור גם הם נחשבים כ'פיקוח נפש'. ואם תסגר מחלקת ההשתלות, יביא הדבר מורך בלב, ואנשים יסרבו לגור במדינה כזו, וכמו שנאמר במסכת סנהדרין, שאסור לתלמיד חכם לגור במקום שאין בו רופא, והם ירגישו כאילו הם גרים במדבר. ולכן, אף על פי שמחלקת ההשתלות זקוקות לתקציב יותר גדול, ובו היה אפשר לטפל ולהציל נפשות רבות, בכל זאת עצם קיום מחלקה כזו מרגיעה את הציבור, שידועים שבעת הצורך ניתן כאן להשתיל, וכמוהו כפיקוח נפש".

ג. הגדרת חלק מהמצבים כ"חשוב כמת":

לעניינים שונים אנו מוצאים כי האגדה מגדירה גם אנשים שונים כחשובים כמת: "...א"ר שמואל: ד' חשובים כמתים - מצורע, וסומא, ומי שאין לו בנים, ומי שירד מנכסיו" (בראשית רבה עא, ו).

בדברי אחרונים אנו מוצאים התייחסות לשאלה עד כמה קביעה זו יכולה לשמש להלכה. בעניין השתלת קרנית מצאנו כי אחרונים שונים שללו זאת במפורש:

"...ועל כולם יש פירכא. פקוח נפש הוא רק במקום שיש סכנה לכל הגוף, כמו עין שמרדה, בעבודה זרה כ"ח, ב, דשורייני דעינא באובנתא דליבא תלו, אבל לא באדם בריא שהוא סומא ורוצים להשיב לו כח ראייתו, על זה לא שייך לומר שורייני דעינא...ואף שאמרו: סומא חשוב כמת, הרי אמרו ג"כ שעני חשוב כמת ומי שאין לו בנים חשוב

כמת, ואין לזה שייכות לענין פקוח נפש" (שרידי אש ב, צג); "...ומה שהגאון מהרש"ק בחכמת שלמה סי' שכ"ח מצדד דה"ט דמותר לחלל משום עורון כיון דאינו יכול ללמוד כהוגן וסומא חשוב כמת, וכיון שאמר. שתלמוד עדיף ממעשה, ואם מפני מעשה מחללים מל"ש מפני ת"ת יעש"ה בחכמת שלמה בזה, הנה זה אינו, דלדידן דסומא מצווה על כל ל"ת וגם על עשין, לא מצינו שמותר לחלל בשביל קיום מ"ע..." (שבט הלוי ח, צד).

מאיך גיסא, מצאנו התייחסויות שונות לגבי חשוב כמת ששימשו ביד הפוסקים הלכה למעשה. אפילו הרב הדאיה שאסר השתלת קרנית מעין של גוי מסיבות שונות, הביא את היסוד של "סומא חשוב כמת" כנימוק מפני מה להתיר השתלה (ראה דיון על כך בשו"ת יביע אומר ח, חו"מ יא). לא זו בלבד, אלא שהמהרש"ם (לעיל) אף ראה עני כבעל "...וגם לפמ"ש חז"ל עניות מעביר על דעת קונו וא"כ הוי בכלל מה שארז"ל חלל שבת א' כדי שתשמור שבתות הרבה".

ד. כבוד הבריות:

בפתיחה לעיל הצגנו את הנימוק העיקרי לדחיית האיסורים השונים הקשורים בשימוש מן המת, והוא שאלת פיקוח נפש. ברם, כתבנו בדברינו כי עולמה של ההלכה רווי ביסודות הלכתיים הדוחים האחד את השני, וכמעט ואין תחום הלכתי אחד שאינו משמש כדוחה או שאינו נדחה מפני עניינים אחרים.

כבוד הבריות הוא אחד מהיסודות הגדולים הדוחים עניינים שונים בתורה. אמנם, בניסוח כפי שהוא מופיע בסוגיית הגמרא מדובר על איסורי דרבנן בלבד, אולם ישנם מקורות רבים המלמדים כי כבוד הבריות דוחה גם איסורים מפורשים מן התורה, ולא רק בשב ואל תעשה כי אם גם בקום ועשה.

כדי להקל על המעיין נביא זאת בקיצור מדברי האנציקלופדיה התלמודית:

"יש מן האמוראים שנראה מדבריהם שהם חולקים על כל זה, וסוברים שכבוד הבריות דוחה אפילו איסור לאו שמן התורה אפילו בקום ועשה, וכן אמרו בירושלמי שלכבוד הרבים מותר לכהן להיטמא אפילו בטומאה של תורה, ועוד אמרו שהמהלך בשוק ונמצא לבוש בכלאים האסורים דבר תורה, הרי זה מותר - כלומר, אינו צריך לפשוט את בגדו בשוק - שגדול כבוד הבריות שהוא דוחה את המצוה בלא תעשה, וכתבו ראשונים ואחרונים שלדעת הירושלמי כבוד הבריות דוחה מצות לא תעשה של תורה אפילו בקום ועשה, ויש ממפרשי התורה הראשונים שכתבו אף בדעת הבבלי, שדוקא כבוד המת אינו דוחה איסור לאו בקום ועשה, אבל כבוד החיים דוחה הוא איסור לאו אפילו

בקום ועשה. ויש מן הראשונים שכתבו שאף לדעת הירושלמי אין כבוד הבריות דוחה מצות לא תעשה שמן התורה בקום ועשה, וזה שהתירו לכהן להיטמא בטומאה של תורה לכבוד הרבים, לא בטומאה ודאי התירו, אלא בספק טומאה, ואותה שאמרו שכבוד הבריות דוחה כלאים האסורים דבר תורה, אין הכוונה לאיסור תורה ממש, אלא לאיסור דרבנן, שהתורה הזהירה עליו בלאו של "לא תסור" (ערך כבוד הבריות, תעז-תעט).

נראה שלא יהיה מי שיחלוק על כך שעקרון כבוד הבריות מחייבת הצלת אדם מעיוורון. הדבר נכון גם לגבי תחומים אסתטיים קיצוניים.

ה. הצלת האדם מייסורים:

מעמד הייסורים לצורך עניינים שונים הוא שאלה גדולה בהלכה. מדובר בנושא רחב וכולל, שראשיתו ביחס הכולל לייסורים ולתפקידם בעולם, וסופו בשאלות המעשיות בדבר האסור והמותר כדי להסיר את הייסורים מעל האדם. ייסורים אלה נבחנו בהלכה בעניינים שונים, כגון תפילה לקיצור חייו של אדם הסובל ייסורים גדולים כדי למנוע ממנו את הייסורים; הפסקת טיפול באדם הסובל ייסורים כבדים; טיפול בייסורים כבדים אפילו אם יש אפשרות כי הטיפול עצמו יקצר חייו של אדם; המתה עצמית אקטיבית בשל הפחד שהייסורים הכבדים ידרדו את האדם למקום אחר וכדו'.

באופן עקרוני, יש להבחין בדיון ההלכתי בין ייסורים הנובעים ממצואות פיזית והמכוונים בשפה המדוברת "כאבים", ובין ייסורים נפשיים שאנו נוהגים לכנות אותם "צער". קל יותר להתיר השתלות כדי למנוע "צער", וזאת לאור יסודות שנכתבו לעיל, לעומת לקיחת איברים מהמת כדי להסיר צער. בדיון עקרוני זה לא נבחין בין השניים, ותועלה השאלה העקרונית האם בכלל יש מקום להתיר איסורים כדי להסיר כאבים משני הסוגים גם יחד.

האם ניתן לראות ייסורים כיסוד המלמד שהוא חשוב כמת, ולהצדיק השתלות שונות למניעת ייסורים? אנו מוצאים בדברי אגדה כי שכר המבקר את החולה הוא "יחיהו" - במשמע של מניעת ייסורים: "אמר רב: כל המבקר את החולה ניצל מדינה של גיהנם...מה שכרו בעולם הזה? ה' ישמרהו ויחיהו" - ישמרהו מיצר הרע ויחיהו מן הייסורים" (נדרים מ ע"א). זה כמובן אינו מקור חזק מספיק לצורך פסיקת הלכה, אולם הוא מלמד על מעמדם של הייסורים בעיני דברי אגדה. לא זו בלבד, אלא שיש דברי אגדה רבים המלמדים כי מניעת הייסורים היא שכר, כגון "...אמר רבי שמעון בן לקיש כל העוסק בתורה יסורין בדילין הימנו..." (ברכות ה ע"א).

אין מקור מפורש המתיר לדחות איסורים שונים מפני הייסורים. ברם,

מפסיקות שונות אנו למדים כי כדי להיבדל מייסורים מותר לעשות דברים שאינם מקובלים. לעיל הובאו כמה מקורות המלמדים על כך, ובעיקר אמתו של רבי שהתפללה עליו שימות. הר"ן בנדרים (נדרים מ, א ד"ה אין מבקש) למד מכאן ש"פעמים שצריך לבקש רחמים על החולה שימות, כגון שמצטער החולה בחליו הרבה ואי אפשר לו שיחיה"; דיון נרחב על שאלת מעמד מאבד עצמו לדעת בשל ייסורים קשים שחווה, אפשר לראות בדברי הרב עובדיה יוסף הי"ו, יביע אומר ב, יו"ד כד; לדעת פוסקים רבים, מותר לאדם ליזום טיפול רפואי אשר מכניסו למצב של ספיק פיקוח נפש כדי להינצל מייסורים קשים; לדעת פוסקים רבים מותר לאדם להימנע מטיפול רפואי אף שהדבר יביאו לידי מיתה, כאשר הוא חש שאין הוא יכול לסבול את הייסורים:

"מסתבר שאם החולה סובל מכאבים ויסורים גדולים, או אפילו סבל נפש חזק מאד, חושבני שאוכל וחמצן לנשימה חייבים ליתן לו גם נגד רצונו; אבל מותר להמנע מתרופות הגורמות סבל לחולה, אם החולה דורש את זה" (רש"ז אורבך זצ"ל, מנחת-שלמה ח"א סי' צא).

יש שביארו כי דין "מצטער" הפטור מן הסוכה אינו ייחודי לסוכה דווקא, כי אם לפטור כללי של מצטער (ראה מהר"ק בסוף תשובה קעח), ולא זו בלבד, אלא שאפשר שהפטור אינו רק לגבי סוכה אלא פטור כללי, לפחות מדיני דרבנן: "ולענין החולה רואה אני שהוא פטור לגמרי ולא יהא אלא מצטער שהוא פטור מן הסוכה שהיא מצות עשה של תורה..." (שו"ת רדב"ז ג, תכה; דיון מפורט על כך ראה בחוות יאיר קצא); מותר ליולדת לקבל זריקת אפידורל אף על פי שיש סכנה מסוימת בדבר (שו"ת משנה הלכות יד, רסו), ופסק זה אף הוכתר בשו"ת כרשות להיכנס למצב של ספק סכנה כדי להינצל מהייסורים; ועוד קשה למדוד את עוצמת הייסורים. לא זו בלבד, אלא שהחוות יאיר כתב במפורש "...ותדע שאין לדמות צער לצער שהרי מצטער מרוב מאכל לא התירו ע"י סם, וכן העלאות אונקלי אלו היו צריכי' לסם לא שרו רבנן...אע"פ שהם ג"כ כאבים שבגופו, מ"מ מי יחלוק מסברת הכרס על רמ"א אפילו להחמיר" (שם). אולם ניתן ללמוד מכל המקומות האלה שיש מצבים בהם על אף שלא נשקפת סכנת מיתה לאדם הוא חווה ייסורים קשים ביותר, ואנו דוחים איסורים שונים וכללים הלכתיים מגוונים מפני ייסוריו של אדם. לפיכך, יש מקום נרחב לדון בשאלת דחיית האיסורים השונים הכרוכים בהשתלה (זולת, כאמור, קביעת רגע המוות בה אין אנו דנים כלל וכלל) כדי למנוע ייסורים קשים מהאדם.

סיכום ומסקנות:

- א. הדיון על השתלות בכלל הוא רק לאחר שנקבע רגע המוות לאור ההלכה.
- ב. לא קיים היתר גורף, המתיר השתלת איברים לצורך שיפור איכות החיים.
- ג. יש מקום להתיר זאת במקרים רבים בשל חלק מההנחות ההלכתיות הבאות:
 1. האיסורים השונים הם איסורי דרבנן.
 2. בחלק מהמקרים כלל אין איסור.
 3. ישנם מצבים בהם איכות חיים קרובים לפיקוח נפש.
 4. "חשוב כמת".
 5. כבוד הבריות.
 6. ההיתר לדחות ייסורים.
- ד. אף שקשה למדוד "ייסורים" משני הסוגים - "כאב" ו"צער" אפשר להקביל את דיניהם לדינים אחרים בהם ייסורים או צער מהווים סיבה לדחיית איסורים, ובמקום בו יהיה מותר בתחומים אחרים לדחות איסורים שונים, יהיה מותר גם לבצע השתלות מן המת.